

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1994

6

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1995, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag:

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0510-X

PALEO-AKTUEEL

6

redactie

Mette Bierma

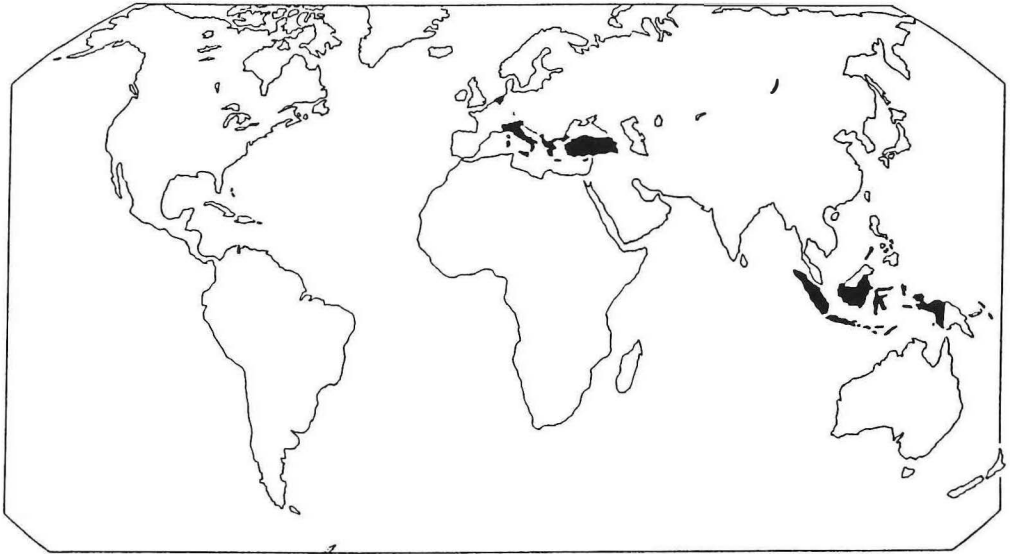
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

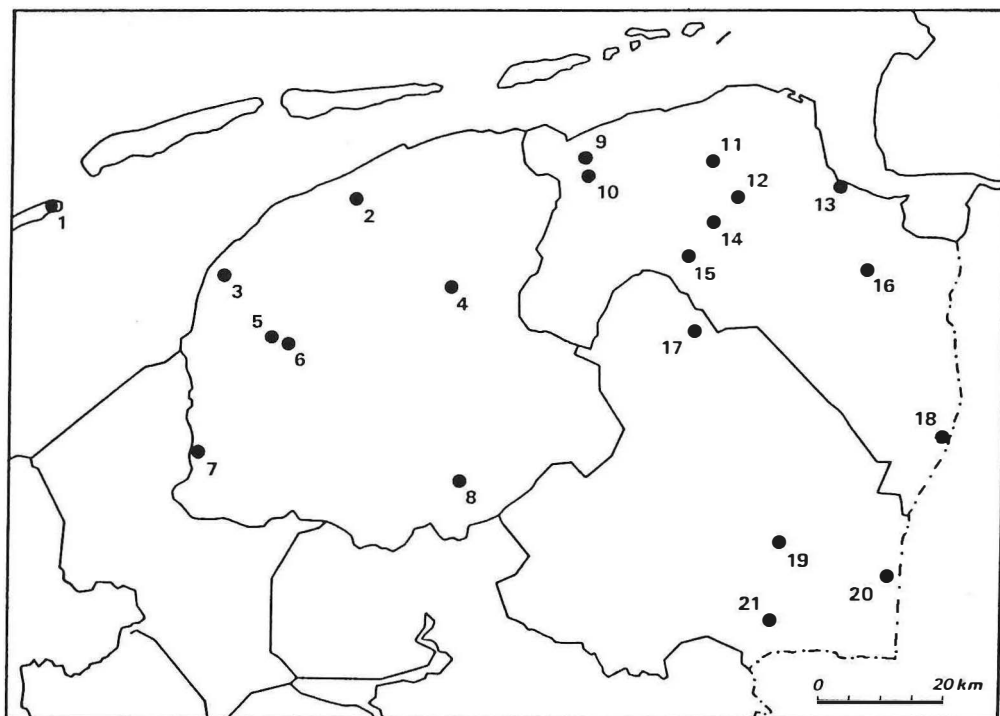
Groningen, 1995

In deze aflevering: Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland en Turkije

In deze aflevering uit Noord-Nederland

1. Oost-Vlieland; 2. Hallum; 3. Wijnaldum; 4. Suameer; 5. Wommels; 6. Oosterend; 7. Hindeloopen;
8. Oldeholtwolde; 9. Ulrum; 10. Houwerzijl; 11. Toornwerd; 12. Lellens; 13. Heveskes; 14. Thesinge;
15. Groningen; 16. Midwolda; 17. Yde; 18. Hasseberg; 19. Schoonoord; 20. Barger-Compascuum;
21. Dalen.

INHOUD

D. STAPERT	
De vuistbijl van Oldeholtwolde (Fr.)	9
L. JOHANSEN EN D. STAPERT	
‘Vuur-stenen’ in het laat-Paleolithicum	12
H. WOLDRING	
Palynologische aanwijzingen voor akkerbouw in het 10e millennium BP in Centraal-Anatolië?	16
B. BOEKSCHOTEN EN D. STAPERT	
Tijd slijt	20
D.L. BEKKER	
Leang Burung 2: 10.000 jaar continue bewoning?	23
A.L. BRINDLEY	
Datering van bouw en gebruik van de Papeloze Kerk (D49), op grond van het aardewerk	27
A. UFKES	
Een bijzondere scherf uit Kolhorn (N.-H.)	30
J. HIELKEMA	
Een onderzoek naar de vondstcontext van de bronzen bijlen die in Noord-Nederland zijn gevonden	34
O.H. HARSEMA	
Een bronsstijldhuis gebouwd bij Emmen (Dr.)	37
H.A. GROENENDIJK EN W.A. CASPARIE	
XXVII (Bou) Hasseberg (Gr.). Een daloversteek in een Westerwoldse ‘ril’	41
J.M. BOS, J. SCHEFFER, E. TAAYKE EN H.T. WATERBOLK	
De kolonisatie van de Friese klei: opgraving Wommels-Stapert (gem. Littenseradiel, Fr.)	45
O.H. HARSEMA	
Nieuwe ijzertijdontdekkingen onder het oude bouwland van Dalen (Dr.)	49
J.M. PASVEER	
Archeologisch onderzoek in Irian Jaya. Verslag van een eerste oriënterende reis	53
G.J. DE LANGEN	
Archeologische terreinwinst. Pleidooi voor archeologische erfgoedplanning in Friesland	56

G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T.M. PERGER, S. WENTINK EN M.H. WISPELWEY Tussen beleid en wetenschap. Tussentijds bericht over het project Bescherming Op Maat in Friesland	60
J.M. BOS Terpzoelen	64
P. ATTEMA Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome; de Sezze survey, Italië	67
ZOÏ MALAKASIOTI, VASSO RONDRI & REINDER REINDERS Groninger bijdrage aan Griekse monumentenzorg	71
J. SCHEFFER Archeologische veldverkenningen in het ruilverkavelingsgebied Wommels (Fr.)	75
J. SCHELVIS Mijten op de achtergrond. Belang, definitie en mogelijke herkomst van de achtergrondfauna in subfossiele mijtenfauna's	78
A.T. CLASON Het Jacobschaap, een oud Nederlandse ras?	82
R. BAKKER Stuifmeel van veldzuring en schapezuring: aanzet tot ecologische en archeologische interpretatie	85
A.D. DE VRIES EN S. BOTTEMA De paleohydrologie van het Reestdal (Dr.)	89
M.C. GALESTIN Egyptisch godinnenpaar op Groninger wierde?	91
J. BANDEL, A. BRENNAN, H. HALICE, K. VAN DER MEULEN, J. NICOLAY, M. ROOKE, E. VAN DER SCHAFT, J. VELDHUIS EN M. WIGGERS Speurtocht naar de vindplaats van 'het meisje van Yde' (Dr.)	94
S. BOTTEMA Het ontstaan van het veentje van het meisje van Yde (Dr.)	96
S. BOTTEMA Het oppervlaktemonster: de relatie tussen stuifmeelregen en vegetatie	99
T. LOOIJENGA Toch runen uit Wijnaldum (Fr.)?	102

A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch antropologisch onderzoek van de crematie van Wijnaldum (Fr.)	106
A.G.F.M. CUIJPERS, H.A. GROENENDIJK & P.B. KOOI	
Een grafveld uit de vroege middeleeuwen bij Lellens (Gr.)	109
E. KNOL	
Een nieuw ontdekt vroegmiddeleeuws grafveld: Ulrum-de Capel (Gr.)	112
J.W. BOERSMA	
Een 'inkijkoperatie' in de wierde Heveskes (Gr.)	115
A. JAGER	
Twaalfde-eeuwse bewoningssporen te Suameer (Fr.)	119
A. ZWART	
Thesinge (Gr.) via de boor: veen, klei, woudgrond en het klooster Germania	123
P.B. KOOI	
Op ieder potje past een deksel	127
J. MOLEMA	
Een steenhuis te Midwolda (Oldambt, Gr.)	129
B. HUIZENGA EN A. JAGER	
Onderzoek naar de diaconie van Oost-Vlieland	133
J.M. BOS, J.M. PASVEER EN T.B. VOLKERS	
Uit de illegale snijkamer? Vondelingen uit Hindeloopen (Fr.)	135
A.F.L. VAN HOLK	
Thuishaven Groningen	138

EEN STEENHUIS TE MIDWOLDA (OLDAMBT, GR.)

J. Molema

Inleiding

Een steenhuis is een basisvorm van een verdedigbaar gebouw. We treffen steenhuisen vanaf de 13e eeuw aan. Hun grondplan is overwegend een naar een vierkant neigende rechthoek. Ze hebben een overwelfde kelder met twee tot vier verdiepingen erboven. We spreken dan ook wel van een woontoren. Een tweede, minder vaak voorkomend type heeft een meer langwerpig rechthoekig grondplan. De opbouw is aanmerkelijk breder en lager dan bij het eerste type en bestaat uit drie woonlagen (van Lengen, 1972: p. 52). In de Ommelanden zijn voorbeelden van het eerste type de borg Dijksterhuis te Pieterburen en het huis Lellens (beide afgebroken), en van het tweede type Verhildersum te Leens en de Fraeyelemaborg te Slochteren. In dit opstel wordt een voorlopig beeld gegeven van steenhuisen die in twee andere delen van de provincie Groningen gestaan hebben, namelijk het Wold-Oldambt en het Reiderland.

Steenhuizen in het Wold-Oldambt en het Reiderland

In de Ommelanden zijn de meeste steenhuisen tot in de 18e en 19e eeuw bewaard gebleven. In zeldzame gevallen nog in de oorspronkelijke gedaante, maar meestal opgenomen in een verpakking uit latere tijden en daardoor soms nauwelijks meer als steenhuis herkenbaar. Door de relatief late periode waarin het merendeel werd afgebroken, zijn we redelijk goed over de gebouwen en hun bewoners geïnformeerd. In het boek *De Ommelander borgen en steenhuisen* (Form-sma et al., 1973) wordt een goed beeld gegeven van de steenhuisen in dit deel van de provincie Groningen. Met het Oldambt en het Reiderland is het heel anders gesteld. Men zou het misschien niet verwachten, maar ook in deze delen van de provincie hebben veel steenhuisen gestaan. Dit mogen we concluderen uit archeolo-

gisch onderzoek, veldverkenningen en bestudering van kartografische gegevens. De typerende borg uit de Ommelanden komen we in het Oldambt en Reiderland niet tegen. Dit heeft een aantal oorzaken.

Veel steenhuisen in het Oldambt en Reiderland zijn in de loop van de 15e en het begin van de 16e eeuw verdwenen. De oorzaak hiervan was de enorme vernatting van het wold door een stijgende grondwaterspiegel als gevolg van krimp en oxydatie van het veen, toestroom van veenwater uit omringend gebied en inbraken van de Dollard (Casparie & Molema, 1990). Slechts de steenhuisen die op de pleistocene ruggen gebouwd waren, bleven gevrijwaard van het water, maar de bewoners verloren wel grote delen van hun landbezit. Op 17e- en 18e-eeuwse kaarten vinden we deze steenhuisen nog wel eens afgebeeld. Woonhuizen van een elite waren ze echter niet (meer) en dat blijkt duidelijk wanneer we naar de Ommelanden kijken. Op dat moment waren daar de steenhuisen uitgegroeid tot borgen. In het Oldambt en het Reiderland was hiervan geen sprake. De steenhuisen maakten veel meer plaats voor 'gewone' boerenwoningen.

Het ontbreken dan wel verdwijnen van een brede elite in het gebied heeft waarschijnlijk meerdere oorzaken. Hierboven werd al de wateroverlast genoemd die vanaf de 14e eeuw voor teruglopende oogsten en een gestaag toenemende onbruikbaarheid van het land zorgde. Door overeenkomsten uit 1391 en 1420 tussen het Reiderland en het Wold-Oldambt zijn we hierover goed geïnformeerd. De rampzalige inbraak van de Dollard aan het begin van de 16e eeuw betekende een enorm landverlies, met alle gevolgen van dien. Een andere reden voor het ontbreken van een elite is de monopoliepositie die de families Addinga uit Wedde, Houwerda uit Termunten en Gockinga uit Zuidbroek in het gebied wisten in te nemen op bestuurlijk en juridisch gebied. Bondgenootschappen met tegenstanders van de stad Groningen werd hen echter noodlottig en in de loop van de 15e eeuw was

het met hun invloed gedaan (Formisma, 1976: p. 99). De Stad haastte zich het door haar gecreëerde machtsvacuüm op te vullen. Ze nam de particuliere jurisdicties van de Gockinga's (waarschijnlijk de kerspelen Noordbroek, Zuidbroek en Meeden omvattend) en de Houwerda's (waarschijnlijk het gehele Klei-Oldambt) over (von Richthofen, 1882: p. 870; de Blécourt, 1935: pp. 111, 112, 139-141).

In de jaren '40 en '50 verrichte Halbertsma veel veldverkenningen en een aantal opgravingen in het Wold-Oldambt en Reiderland. De resultaten van zijn veldverkenningen vinden we terug in *Terpen tussen Vlie en Eems* (1963). Veel van de 'overslibde nederzettingen' die hij in beide gebieden lokaliseerde, zijn in feite steenhuisen. Eén ervan groef hij op in Bellingwolde (Groenendijk, 1990). Een ander steenhuis werd door Antonides en Van Zeist in 1955 te Zuidbroek opgegraven (Antonides & van Zeist, 1957) en in 1987 volgde Groenendijk met een steenhuis te Vriescheloo (Groenendijk, 1989). In 1994 werd in het kader van onderzoek naar de ontwikkeling van de bewoning van het middeleeuwse veengebied in het Wold-Oldambt en Reiderland een steenhuis te Midwolda opgegraven. De nadruk bij het onderzoek lag op het verza-

melen van dateerbaar materiaal om een idee te krijgen van de periode van bewoning.

Het steenhuis te Midwolda

De locatie van het steenhuis was al geruime tijd bekend. Op de kaart die Halbertsma in 1963 van dit gebied publiceerde staat het reeds aangegeven (Halbertsma, 1963). In de jaren '80 werd de plek van het steenhuis door de eigenaar van het terrein, de heer J.F. Zijlker te Midwolda, gemeld aan H.A. Groenendijk, destijds werkzaam bij het Biologisch-Archaeologisch Instituut. Deze maakte een aantal foto's waarop de plattegrond van het steenhuis zich fraai in het gewas aftekent. Op grond van de foto's was te verwachten dat de grondsporen van het steenhuis nog intact zouden zijn. Vandaar dat dit steenhuis werd geselecteerd voor een onderzoek.

Er werd gekozen voor een aanpak waarbij zoveel mogelijk grondsporen gespaard zouden blijven. Deze aanpak werd geholpen door het feit dat reeds in de proefsleuf, direct onder de bouwvoor, de plattegrond van het steenhuis zich grotendeels aftekende. Het verbreden van de proefsleuf op de juiste plek leverde de complete

Fig. 1. De plattegrond van het steenhuis te Midwolda.

plattegrond van het steenhuis op (fig. 1). Opvallend was dat de locatie van het steenhuis niet gedomineerd werd door veel puin, niet aan het oppervlak en ook niet in de ondergrond. Hele stenen waren op de vingers van één hand te tellen. Van de fundering van het steenhuis restte slechts de grondverbetering in de vorm van banen geel zand, die door het veen tot op het vaste zand aangeslempd waren. De funderingsstenen waren verdwenen. De plattegrond mat 8×10 m. Dit is welhaast een standaardmaat te noemen. De proefsleuf werd verdiept om zodoende een profiel te creëren. Bij het verdiepen kwam aan de noordzijde en zuidzijde van het steenhuis een gracht te voorschijn. Om het verloop van de gracht vast te stellen werden aan de oostzijde van het steenhuis twee korte sleuven getrokken. Hieruit bleek dat het gebouw omgeven was door een min of meer ronde gracht. Een in 1993 opgegraven steenhuis te Heveskes (Kooi, 1994) had eveneens een ronde gracht en voor het steenhuis te Vriescheloo werd een ronde gracht verondersteld. Bij de andere opgegraven steenhuisen kon de gracht niet meer worden vastgesteld, wat te wijten moet zijn aan het klinken van het veen. Opvallend is dat bij de steenhuisen die we op oude topografische kaarten nog tegenkomen altijd sprake is van een vierkante of rechthoekige gracht. Een mogelijke verklaring hiervoor is een generatieverschil. De middeleeuwse steenhuisen die ons in de 17e en 18e eeuw nog resteren liggen op pleistocene ruggen, gevrijwaard van veen- en Dollardwater. Mogelijk zijn ze daar in de loop van de 15e eeuw gebouwd, als vervanging van steenhuisen die in de 13e en 14e eeuw op het veen gebouwd waren. Dit verschijnsel manifesteert zich duidelijk bij kerken: bij een kerk uit de 12e/13e eeuw op het veen vinden we een opvolger uit de 15e eeuw op de pleistocene rug. Dit opschuiven heeft zich vanzelfsprekend bij de gehele veenbewoning voorgedaan. Het is echter niet vanzelfsprekend dat een steenhuis op een pleistocene rug een voorganger op het veen heeft gehad. Dat kan immers ook een boerderij geweest zijn, terwijl omgekeerd een steenhuis ook tot boerderij kan verworden. De financiële positie van veel mensen zal er door het landverlies niet beter op zijn geworden en steenhuisen raakten in de 15e en 16e eeuw uit de mode. Ook weten we niet altijd zeker of een dorp op een pleistocene rug wel een voorganger op het

Fig. 2. Detail van de kaart van het 'klooster Holdt' uit 1740 door A. Verburgh (Rijksarchief Groningen, getekende kaarten nr. 1047-21).

veen heeft gehad. Het kan vanaf de stichting op de rug gelegen hebben.

Wat opvalt bij het steenhuis te Midwolda is het ontbreken van (proto-)steengoed en van roodbakkerd aardewerk. Er is slechts kogelpotaardewerk gevonden, overwegend van een type dat kenmerkend is voor het woldgebied van het Oldambt en het Reiderland: gedrongen vormen op pootjes en versierd met opgelegde kleistrippen. Dit type aardewerk komt voor vanaf de (late) 13e eeuw. Het verbinden van daterende consequenties, namelijk afbraak of leegstand van het steenhuis aan het begin van de 14e eeuw, aan het ontbreken van het steengoed en roodbakkerd aardewerk gaat mij te ver: we hebben namelijk met het idee op behoud niet alle grondsporen uitgegraven. Onmogelijk is het echter niet, want een verkenning op de locatie van een steenhuis dat een paar honderd meter ten zuiden van het opgegraven steenhuis lag, dat wil zeggen dichterbij de huidige bewoningsas gelegen, leverde juist wel veel steengoed op. Dit zou kunnen wijzen op een getrapte opschuiving van de middeleeuwse bewoningsas naar de huidige, waarvan Ubbo Emmius (1616) gewag maakt. Hij schrijft dat het dorp Midwolda drie keer is verplaatst. Toch moeten we voorzichtig zijn met speculeren. Baksteenpuin op de klei en vergravingen in de klei wijzen erop dat men na het herwinnen van het gebied op de Dollard stenen

gerooid heeft. Stond toen het gebouw nog (deels) overeind? Was het tot in de 15e eeuw bewoond? Of brak men nog wat resterend muurwerk uit van iets dat al veel langer verdwenen of onbewoond was?

De opgraving bracht geen sporen van bijgebouwen aan het licht. Bij geen enkele van de tot nu toe opgegraven steenhuisen in het Reiderland en Wold-Oldambt zijn sporen van bijgebouwen aangetroffen. Dit zou men toch wel verwachten, want een steenhuis had wel opslagruimte voor graan, maar niet voor vee. Hiervoor was het zogenaamde langhuis geëigend. Een combinatie van steenhuis en langhuis zien we op kaarten uit de 17e en 18e eeuw, bijvoorbeeld op de kaart die Allard Verburgh in 1740 van het 'klooster Holdt' te Heiligerlee vervaardigde (fig. 2). De gracht rond het steenhuis te Midwolda liet in ieder geval geen ruimte voor een aangebouwd langhuis, zoals we dat op de kaarten wel waarnemen.

In het woldgebied van het Oldambt en het Reiderland zijn nog nooit plattegronden van houten gebouwen bij opgravingen aangetroffen. Toch moeten ze er geweest zijn. Misschien waren ze zo geconstrueerd dat we de resten ervan niet of nauwelijks kunnen terugvinden. Verschuilen ook de bijgebouwen van steenhuisen zich hieronder?

Slot

Een voorlopige inventarisatie van middeleeuwse sporen in het Wold-Oldambt en het Reiderland heeft een aantal zekere steenhuisen en een aantal mogelijke steenhuisen opgeleverd; opgeteld zijn het er 41. Intensieve veldverkenningen in beide gebieden zullen ongetwijfeld meer locaties opleveren.

Summary

Field surveys in the eastern part of the province of Groningen have so far revealed 41 certain and possible sites of tower houses. This number exceeds earlier expectations. In the autumn of 1994 a tower house site was excavated in the village of Midwolda. It had a ground plan of 8 × 10 m and was surrounded by a ditch. The ce-

ramic finds comprised the so-called 'Kugeltopf'-pottery.

Literatuur

- Antonides, H. & W. van Zeist, 1957. Een laat-middeleeuwse woontoren bij Zuidbroek. *Groningse Volksalmanak*, pp. 165-170.
- Blécourt, A.S. de, 1935. *Oldambt en de Ommelanden*. Assen.
- Casparie, W.A. & J. Molema, 1990. De ontwikkeling van het middeleeuwse veenontginningslandschap in Oost-Groningen. De opgravingen op het 'Oud Kerkhof' van Scheemda in een veenkundig, hydrologisch en historisch perspectief. *Palaeohistoria* 32, pp. 271-289.
- Emmius, U., 1616. *Rerum Frisicarum historia*. Leiden.
- Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis, 1973. *De Ommelanden borgen en steenhuisen*. Assen.
- Formsma, W.J., 1976. De middeleeuwse vrijheid. In: *Historie van Groningen*. Groningen, pp. 77-106.
- Groenendijk, H.A., 1990. Willem Vasbinder, burgemeester van Bellingwolde (1946-1965) en zijn betekenis voor de streekarcheologie. *Groningse Volksalmanak*, pp. 135-145.
- Groenendijk, H.A., 1989. Dollartflucht oder allmähliche Siedlungsverschiebung? Ein Steinhäus und Wirtschaftsspuren aus den späten Mittelalter im überschlickten Moor bei Vriescheloo (Gem. Bellingwolde, Prov. Groningen). *Palaeohistoria* 31, pp. 267-305.
- Halbertsma, H., 1963. *Terpen tussen Vlie en Eems*. Groningen.
- Kooi, P.B., K. Klaassens & J.H. Zwier, 1994. Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.). *Paleo-aktueel* 5, pp. 115-119.
- Lengen, H. van, 1972. Burgen und Schlösser in Ostfriesland. *Bulletin K.N.O.B.* 71, pp. 49-56.
- Richthofen, K. von, 1882. *Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte*, Teil II, Band 2. Berlin.